

Studiehefte

Språkhistorie på 1800-tallet

Jostein Christensen og Asbjørn Odin Aag

Videoteket

Videoteket 2020

Jostein Christensen og Asbjørn Odin Aag

2. utgave (oppdatert 16. oktober 2020)

Denne publikasjonen kan fritt benyttes av skoler og elever. Referanse til denne kilden kan skrives slik:

Christensen, Jostein og Asbjørn Odin Aag. «Studiehefte, språkhistorie på 1800-tallet». Videoteket 2020,
<https://videoteket.no/wp-content/uploads/2021/05/studiehefte-spraakhistorie-pa-1800-tallet.pdf>, [fyll inn nedlastingsdato]

Siden dette er en kilde hentet fra internett, må du også oppgi nedlastingsdato, om du benytter studieheftet på skriftlig eksamen.
Henvendelse om utgivelsen kan rettes til post@videoteket.no.

Språkhistorie på 1800-tallet

På 1800-tallet var skriftspråket i Norge dansk. Etter at unionen med Danmark ble oppløst i 1814, mente mange i Norge at vi måtte ha et eget, norsk skriftspråk. Språkdebatten på 1800-tallet handlet i stor grad om identitet. At mange ønsket et norsk skriftspråk må ses på som en del av *nasjonsbyggingen* på denne tiden.

På 1800-tallet var nordmenn flest bønder, og snakket forskjellige bygdedialekter.

Embetsmannsstanden snakket *dannet dagligtale*, som lå nært opptil dansk: Mange av ordene i den dannede dagligtalen var danske, men uttalen og setningsbyggingen var norsk. Embetsmannsstanden var eliten i landet, men de utgjorde kun en liten prosent av befolkningen, og representerte ikke «folk flest». Embetsmenne holdt gjerne til i byene, var høyt utdannet, gjerne som prester, offiserer eller jurister, mens det brede lag av folket tilhørte bondestanden. For bøndene var dansk et vanskelig fremmedspråk, og de hadde store problemer med å lære å lese, og med rettskrivning. De som utgjorde embetsmannsstanden syntes gjerne at bøndenes dialekter var sjarmerende, men mente samtidig at det var deres egen talemåte som representerte dannelse og kultur. Ikke så rart, kanskje, siden kulturelle impulser fra Europa kom til Norge via Danmark.

Språkdebatten på 1830-tallet

- tre aktuelle veivalg

På 1830-tallet fikk vi en debatt om skriftspråket i Norge. Debatten handlet om hvilken vei vi skulle gå med språket vårt. Enkelt sagt var det tre veier man diskuterte:

- å fortsette å skrive dansk
- å fornorske det danske skriftspråket gradvis
- å skape et helt nytt skriftspråk basert på én norsk dialekt.

Fortsette å skrive dansk

De «danomane», slik som P. A. Munch, og andre i kretsen rundt Johan Sebastian Welhaven, ville holde på det danske skriftspråket. De mente at det var viktig at vi bevarte den kulturelle kontakten med Danmark, selv om unionen var oppløst. Danmark representerte høykultur, man mente også at

Danmark var vårt bindeledd med resten av Europa. De danomane ville at Norge skulle være en ordentlig kulturnasjon, og de fryktet at Norge ville miste kontakten med Danmark og resten av Europa, om vi gikk vekk fra å skrive dansk.

Fornorske det danske skriftspråket gradvis

Dikteren Henrik Wergeland og politikeren Jonas Anton Hielm mente at nå som Norge var løsrevet fra Danmark måtte skriftspråket i Norge formes etter talemålet. Wergeland og Hielm gikk inn for gradvis å innføre norske ord og uttrykksmåter – *norvågismer* – slik at det danske språket gradvis ble norsk. Dette er begynnelsen på det som i dag er bokmål. Wergelands hadde tre argumenter for hvorfor vi burde fornorske skriftspråket: et demokratisk argument, et kunstnerisk argument og et nasjonalt argument.

- **Det demokratiske argumentet:** Det var få som kunne lese skikkelig i Norge, og langt færre kunne skrive. Dersom språket var lettere tilgjengelig for folket, kunne de opplyse seg selv og ta del i samfunnslivet. Dette ville igjen lede til mindre klasseforskjeller.
- **Det kunstneriske argumentet:** Som dikter og kunstner måtte man ha et ordforråd som sto til den naturen man ønsket å beskrive. Wergeland var en romantiker, og mente at det var en sammenhengen mellom språk og natur. Norsk var et hardt, steilt og velklingende språk på grunn av våre steile, harde fjell. Dansk på sin side var rundt og svakt som naturen i Danmark. Det norske ordet «Foss» kunne lettere uttrykke naturfenomenet enn det danske ordet «Vandfald», som passet bedre til danske naturforhold. Den norske ordet «Fjell» passer bedre om norsk natur, enn det danske ordet «bjerg».
- **Det nasjonale argumentet:** For at Norge skulle være en ordentlig nasjon, på lik linje med Danmark og Sverige, måtte vi ha vårt eget skriftspråk. Norsk måtte bli et eget nasjonalspråk og det burde også være et mellomspråk mellom dansk og svensk.

Vi må forstå Wergelands standpunkt i språkdebatten både politisk og ideologisk. På den ene side var han en ivrig forkjemper for bøndene og fattigfolk. På den annen side var han en av de ivrigste i jakten på den norske identiteten.

Skape et nytt skriftspråk basert på én dialekt

Historikeren P.A. Munchs gikk inn for en tredje vei: Han mente at vi heller kunne velge den norske dialekten som viste mest slektskap med norrønt, og så bygge et skriftspråk på denne dialekten. Et språk er nemlig en *helhet*, mente Munch, og derfor var han en sterk motstander av Wergeland og Hiels fornorskingslinje. Det å bare bytte ut ett og ett tilfeldig dansk ord med norske ord, var uvitenskapelig og tåpelig, hevdet Munch. Det var bedre å skrive rent dansk enn å raske sammen litt her og litt der fra diverse norske dialekter.

1840-tallet – innsamlingens tiår

På 1840-tallet var innsamling av folkekultur, slik som folkeviser, folkemusikk, sagn, eventyr, og dialekter, svært populært. Innsamlingen av folkekultur er et viktig punkt i språkhistorien. Dette arbeidet var en del av nasjonalromantikken i Norge. De fleste som stod for innsamlingsarbeidet var fra embetsmannsstanden, og de mente at man måtte vende seg til bygdekulturen for å finne det typisk norske. Det var ikke alltid embetsmennene kjente så godt til forholdene på bygda, og bøndene var for det meste bare tilskuere til denne kulturstrømningen. Resultatet av dette var idealisering av bondekulturen i kunsten.

Asbjørnsen og Moes rolle

På 1940-tallet reiste Asbjørnsen og Moe rundt i de norske bygdene, og skrev ned folkeeventyr og sagn, som de utgav i bokform. Innsamlingen var et nasjonalromantisk prosjekt. Til nå hadde disse fortellingene hadde lav status, men i jakten på den særnorske identiteten passet de godt inn. Dette skulle være hele folkets felles eventyrsamling. Asbjørnsen og Moe kom i et dilemma da de skulle skrive ned fortellingen de hørte. Å bruke ren dansk ble feil, fordi det var så langt unna «Folkets Talesprog», og dermed for langt unna den norske folkesjela. Folkeeventyrene ble selvsagt fortalt på dialekt, men de var redd for at de ville få færre lesere om de skrev ned alt på dialekt.

Løsningen ble å fortsette Wergelands fornorskingslinje. Rammefortellingene som innledet eventyrene skrev de på ren dansk, men i selve eventyrene holdt de på den muntlige fortellerstilen. Språket i Asbjørnsen og Moes eventyr kalles «eventyrstilen». Det er i utgangspunktet dansk, men det er flettet inn norske ord og norsk ordstilling. Noen konkrete eksempler er:

- **Dobbel bestemming:** *den slemme Stemoderen* (dansk: *den slemme Stemoder*).
- **Etterstilt eiendomspronomen:** *Hesten hans* (dansk: *hans Hest*)
- **De gjentok pronomen i slutten av setninger:** *Du er jammen rask, du.*
- **Folkelige norske ord:** *Gråben* (dansk: *Ull*), *Gut* (dansk: *Dreng*)

Når vi i dag leser Asbjørnsen og Moes eventyrsamlinger 1840-tallet, opplever vi språket mest som dansk, men da disse bøkene kom, var det de norske trekkene folk la særlig merke til. Eventyrstilen ble en viktig inspirasjonskilde for senere forfattere som Bjørnson og Ibsen. Man kan si at Asbjørnsen og Moes eventyrsamling er andre steg på veien mot det som er bokmål i dag.

Magnus Landstad og Olea Crøger

Samtidig med at Asbjørnsen og Moe ga ut eventyr, samlet Olea Crøger og Magnus Landstad inn folkeviser fra Telemarksområdet. Skrivemåten er i tråd med P. A. Munchs idé om å «legge til grunn et av våre reneste bygdemål (og) gi det en ordentlig form ved å sammenligne med norrønt». Naturlig nok vakte Landstads *Norske Folkeviser* begeistring hos Munch, som mente at folkevisene, når de fikk denne språkdrakten, dannet en bro mellom samtiden og norrøn tid. Landstads arbeid har imidlertid ikke hatt noen stor innflytelse på den norske språkutvikling.

Ivar Aasen samler dialekter, og skaper landsmålet

Ivar Aasen skapte det som i dag heter nynorsk, ved første å reise rundt i landet og studere de norske dialektene, og så lage et helt nytt skriftspråk, basert på en blanding av forskjellige dialekter.

Ivar Aasen skiller seg ut i forhold til de andre innsamlerne. Han var sønn av en småbruker, men en prest hjalp til en stilling i skolen. Her merket han hvor fremmed det danske skriftspråket var for barna. Aasen fikk tilbud om økonomisk hjelp til studier, men takket nei. Han var nemlig redd for at universitetsmiljøet skulle gjøre ham fremmed for den klassen han kom fra. Aasen var ikke bare klassebevisst, men svært opptatt av det nasjonale. Hans innsamlingsarbeid må sies å være et både et nasjonalromantisk og et bondepolitisk prosjekt.

I 1842 fikk Aasen et reisestipend av Det kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim, for å studere og kartlegge de forskjellige norske dialektene. Han reiste rundt i 4 år, på Vestlandet, Sørlandet, dalene på Østlandet, sørlige del av Nordland. Han gikk utenom byene, hvor påvirkningen fra dansk var størst. Aasen ville nemlig finne dialekter hvor mest mulig av det norrøne språket var bevart.

I 1848 gav Aasen ut *Det norske Folkesprogs Grammatik*. I 1850 kom *Ordbog over det norske Folkesprog*. Disse to bøkene er en oversikt over grammatikken og ordforrådet i de norske dialektene. Aasen brukte deretter dette forskningsarbeidet til å skape et nytt skriftspråk, som han kalte *landsmålet*. I 1853 kom han med boken *Prøver av Landsmaalet i Norge*, som inneholder forskjellige dialektprøver, og en rekke små eksempletekster skrevet på det nye skriftspråket han har laget. *Prøver av landsmaalet* er det første utkastet til det som i dag heter nynorsk. Aasen fortsatte arbeidet, og kom etter hvert med en mer gjennomarbeidet grammatikk og ordbok: *Norsk Grammatik* (1864) og *Norsk Ordbog* (1873). Aasens egen, originale versjon av landsmålet kalles *Aasen-normalen*.

Hovedpunktene i Aasen-normalen

Aasen var en metodisk mann, og han fulgte en del prinsipper i arbeidet med å lage det nye skriftspråket:

- **Han ville luke bort tyske lånord:** Dette gjaldt typisk ord som begynner med an- og be-, og som slutter med -het og -else, slik som ordene *anmode, befordre, kjærlighet* og *forbrytelse*. Slike tyske lånord kom inn i språket etter norrøn tid, og Aasen tar dem i utgangspunktet ikke med i landsmålet sitt.
- **Han ville ikke bruke så mange fremmedord:** Dette er fordi Aasen er *en språklig purist*: Han vil at språket skal ha minst mulig fremmedord og lånord i seg.
- **Språket skulle være mest mulig samlende for alle deler av landet.** Derfor valgte han gjerne dialektord som hadde stor geografisk utbredelse. Han velger for eksempel ordet *ikke*, istedenfor andre dialektord, slik som *ikke, itte, inte, itj*, etc
- **Han vil at landsmålet skal ligge nært opp til det norrøne språket.** Dette er grunnen til at han stadig valgte former fra dialektene på Vestlandet, fordi det er der dialektene minner mest om norrønt.
- **Bare én gyldig form av hvert ord, ingen valgfrie former.** Valgfrihet gjør det bare vanskeligere å lære et språk, mener Aasen.
- **Han bruker kun moderne, eksisterende dialekter.** Landsmålet skulle baseres på hvordan folk faktisk snakket under forskningsreisene hans på 1840-tallet.

Disse prinsippene (pluss en del andre) er det man kaller *hovedpunktene i Aasen-normalen*.

Aasen-normalen var ganske annerledes fra moderne nynorsk. Her er noen eksempler:

Hunkjønnord ble bøydd slik:			
ei bygd	den bygda	fleire bygder	dei bygderna
ei vise	den visa	fleire visor	dei visorna

Svake a-verb ble bøydd slik:			
infinitiv	presens	preteritum	perfektum
å kaste	kastar	kastade	har kastat

Sterke verb ble bøydd slik:			
infinitiv	presens	preteritum	perfektum
å skriva	skriv	skreiv	har skrivet

Landsmålet i praksis

Aasen skrev også skuespillet *Ervingen* (1855) og Diktsamlingen *Symra* (1863). Her viser han at språket fungerte også i litteraturen. I diktningen mente han at vi kunne bruke gamle dativsformer fra norrønt (tuftom, grendom), som han ikke mente man burde bruke ellers.

Aasmund Olavson Vinje var en sentral aktør i å gjøre landsmålet til «bruksmål». I sin egen avis *Dølen* benyttet han seg stort sett av Aasens norm, men Vinjes målform ble aldri konsekvent. Han kunne blande inn danske ord for ikke å støte vekk lesere, og han benyttet gjerne dialektord og nylagede ord med forklaring på dansk i parentes. Han skrev nasjonalromantisk poesi på landsmål, og han brukte målformen i den berømte reisefortellingen *Ferdaminni frå sumaren 1860*.

Arne Garborg benyttet også landsmålet, men han mente at Aasens språk burde gjøres lettere. Garborg var tilhenger av *midlandsnormalen* som bygde på dialektene i fjellbygdene på Østlandet. Midlandsnormalen fikk aldri noe særlig gjennomslag. I stedet fikk vi *Hægstadnormalen* i 1901, som ga landsmålet en offisiell rettskrivningsnorm.

Knud Knudsen – riksmålets far

Knud Knudsen arbeidet hele livet med å videreføre Wergeland og Hielms tanke om en gradvis fornyelse av dansken. Knudsen mente vi burde basere skriftspråket på overklassens *dannede dagligtale* – altså den norske uttalen av dansk. Dette var nemlig et talemål man fant over hele landet, som ble fortått av alle. I tillegg var dannet dagligtale selvsagt det talemålet med høyest prestisje. Knudsen gikk inn for *det ortofone prinsippet*, altså at skriften burde følge uttalen. Hver lyd i språket skulle ha sin egen bokstav, og man burde ikke ha stumme bokstaver.

I likhet med Ivar Aasen, var Knudsen en språklig purist: Han syntes vi burde bruke minst mulig fremmedord, og at fremmedord burde få en norsk skrivemåte. Knudsen fikk mye kritikk for arbeidet sitt, men tankene hans slo etter hvert igjennom til slutt, og ble utgangspunktet for *riksmål*, og senere det moderne norske bokmålet.

1862 - ortofoni i praksis

1862 vedtok myndighetene noen av Knudsens ortofoni-forslag, for å få språket til å ligge nærmere den dannede dagligtale:

- **Stum e ble avskaffet:** *troe* ble til *tro*, *faae* ble til *faa*
- **Dobbeltvokal ble avskaffet:** *Miil* ble til *Mil*, *Huus* til *Hus*.
- **ph ble til f:** *Philosoph* ble til *Filosof*
- **c, q, ch ble til k:** *Consul* ble til *Konsul*, *qualm* ble til *kvalm*, *Charakteer* ble til *Karakter*

Det store målet for Knudsen var å bytte ut de bløte konsonantene **bdg**, med de harde konsonantene **ptk**. Han mente altså at vi burde skrive *Jeg løp ut på gaten mens jeg spiste kake*, og ikke *Jeg løb ud på gaden mens jeg spiste kage*, som på dansk. De harde konsonantene ble først innført i 1907, etter Knudsens død.

Teaterspråket

Knudsen jobbet aktivt for at skuespillere skulle kunne snakke norsk på teaterscenen. Dette var en viktig symbolsak: Teaterspråket var nemlig den siste bastionen for det rene danske talemålet i Norge. Så sent som på 1850-tallet hentet man skuespillere fra Danmark til Kristiania fordi mange oppfattet den norske uttalen som støtende. Knudsen kjempet aktivt mot denne praksisen, og fikk støtte av Bjørnson og Ibsen.

Stockholm 1869

I 1869 var det en uoffisiell rettskrivningskonferanse i Stockholm. Nordmenn, svensker og dansker møttes for å diskutere hvordan man kunne samordne rettskrivningen i de to skriftspråkene (altså svensk og dansk). Dette var en del av skandinavismen på denne tiden. Skandinavismen var en bevegelse som arbeidet for tettere samarbeid mellom de tre skandinaviske landene. Målet var å få de tre skandinaviske landene til å gå sammen i en felles union. Henrik Ibsen, Knud Knudsen, og flere andre norske og skandinaviske forfattere deltok på konferansen, og man ble blant annet enige om å begynne å skrive *å* istedenfor *aa*. Dette var altså ikke et offisielt vedtak, men det fikk stor betydning etter hvert.

Språksituasjonen på 1870- og 80-tallet

Når vi kommer til 1870-tallet, hadde skriftspråket utviklet seg i tre retninger:

- Embetsmannsklassen ville holde på et tilnærmet dansk som skriftspråk, men det ble klart for stadig flere at dette slaget allerede var tapt. For å unngå å kalle språket dansk, ble det kalt *det almindelige Bogsprog* eller *danske-norsk*. Også danskene oppfattet dette språket som noe forskjellig fra dansk, særlig når det gjaldt ordforråd og setningsbygning.
- Knud Knudsen arbeidet videre med å fornorske skriftspråket, ved å gjøre det mer likt dannet dagligtale. Han fikk hjelp i dette arbeidet fra diktere og språkforskere, og senere ble også politikerne interessert. Denne retningen tok etter hvert over for *det almindelige Bogsprog*, og kalles *riksmål*.
- Ivar Aasens landsmål ble mer og mer populær blant vanlige folk, og ble brukt i stadig flere sammenhenger. I 1868 ble landsmålsforlaget Det Norske Samlaget opprettet, Arne Garborg ga ut avisen *Fedraheimen* på landsmål, og det nye testamentet ble oversatt til landsmål i 1889.

Når Knudsens retning etter hvert tar over for den retningen som blir kalt «det almindelige Bogsprog», får vi to klare og forskjellige retninger: riksmål (senere bokmål) og landsmål (senere nynorsk).

Språkpolitisk kamp, 1870 – 1900

I 1884 ble parlamentarismen i praksis innført i Norge. Partiet Venstre kjempet bøndernes sak mot embetsmennene og overklassen, stemte Høyre. Venstre valgte landsmålet som symbolsak, og etter at partiet tok makten i Stortinget i 1884, arbeidet de med å sidestille de to språkene.

Det er tre viktige språkpolitiske stortingsvedtak på slutten av 1800-tallet:

- **1878: Vedtaket om barnas eget talemål.** Så langt det er mulig skal lærerne undervise på elevenes eget talemål. Det er læreren som skal tilpasse seg hvordan elevene taler, og ikke omvendt. Dette vedtaket gir dialektene et vern i skolen.
- **1885: Jamstillingsvedtaket.** Landsmålet og «det almindelige Bogsprog» (dansk-norsk) skal være sidestilt i skolen og i offentlig administrasjon. Dette er Stortingets viktigste språkpolitiske vedtak noen sinne. Stortinget vedtar altså her at Ivar Aasens landsmål er et offisielt norsk skriftspråk.
- **1892: Målparagrafen.** Skolestyrene i norske kommuner skal selv få avgjøre om elevene skal ha undervisning og bøker på landsmål eller «det almindelige Bogsprog». Dette skolepolitiske vedtaket bidrar til at landsmålet får en voldsom vekst utover på 1900-tallet.

Nordahl Rolfsens lesebok

I 1892 kom ble Nordahl Rolfsens *Læsebog for folkeskolen* tatt i bruk i skolen. Mange av tekstene var spesialskrevne av kjente norske forfattere, den tok inn eldre tekster fra norsk og utenlandsk litteratur, og norske kunstnere bidro med illustrasjoner. Dette var et brudd med de dansk-pregede lesebøkene fra tidligere. Rolfsen gjorde språket nasjonalt og tilgjengelig for skolebarna, og fulgte mange av Knud Knudsens tanker, blant annet ved å innføre mange særnorske ord og vendinger.

Det var imidlertid et problem: De fleste skoleelevene snakket dialekt, leste et moderat fornorsket språk, men var forventet å skrive tilnærmet dansk. Det var ikke meningen at elevene selv skulle bruke alle formene de fant i leseboka. Når elevene plukket opp formene som stod i leseboken, ble dette kalt ”Rolfsen-feil”. Når vi kommer til 1900 er det mye forvirringen i befolkningen, om hva som egentlig er riktig å skrive, og dette skaper behov for noen klarere normer. Det hører imidlertid til 1900-tallets språkhistorie.

Videoteket 2020

«Studiehefte, språkhistorie på 1800-tallet», 2. utgave (oppdatert 16. oktober 2020)

Jostein Christensen og Asbjørn Odin Aag

Denne publikasjonen kan fritt benyttes av skoler og elever. Referanse til denne kilden kan skrives slik:

Christensen, Jostein og Asbjørn Odin Aag. «Studiehefte, språkhistorie på 1800-tallet». Videoteket 2020, <https://videoteket.no/wp-content/uploads/2021/05/studiehefte-spraakhistorie-pa-1800-tallet.pdf>, [fyll inn nedlastingsdato]

Siden dette er en kilde hentet fra internett, må du også oppgi nedlastingsdato, om du benytter studieheftet på skriftlig eksamen. Henvendelse om utgivelsen kan rettes til post@videoteket.no.